

Перко Војиновић

ОБРАДА СЕЉАШТВА У ЦРНОЈ ГОРИ НА СТРАНИЦАМА ЗАПИСА И ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА

Насљеђе које нам је остало на страницама **Записа** и **Историјских записа** о црногорском сељаштву није оног домета који је достигло насљеђе из других области политичког, правног и друштвеног изучавања прошлости Црне Горе. Томе има више узрока. До почетка прошлог вијека о Црној Гори, у свијету, једва нешто да се и знало, јер није било блиских веза између ње и културних народа. Владало је увјерење да се ради о дивљој, неорганизованој, варварској земљи на периферији Отоманског царства. Такву слику често су знали да дају и странци који су посјеђивали Црну Гору. У њиховој путописној прози градови Будва и Котор на граници Црне Горе били су посљедња станица цивилизоване Европе.¹

Живље интересовање које је показала Европа за овај простор у XIX вијеку посљедица је укрштених интереса великих сила (Русије, Аустрије, Француске, Енглеске) које су биле заинтересоване за насљеђе турског „болесника на Босфору“. У политичко-стратешким прорачунима ових сила Црна Гора је била интересантна не само због свог изузетног стратешког положаја него и као центар окупљања сусједних брдских, херцеговачких и малисорских племена у борби против Турске. Стога су путописи страница као и дневна и периодична публицистика црногорске државе у XIX и почетном XX вијека мотивисани првенствено ужим идеолошким и политичким мотивима. Великим силама су била потребна елементарна сазнања о Црној Гори и њеном народу, као геополитички положај, број становника, занимање, обичаји и друго, ради обезбјеђивања сопствених

¹ Петар И. Поповић, „Интерес за Црну Гору у почетку XX вијека“, Записи, 1, 1927, (1–12).

интереса на Балкану. У периоду ослободилачке борбе у Црној Гори није су постојале претпоставке за изградњу модерније државе, привредног просперитета, бројније интелигенције, па је и могућност за научни рад била ограниченог домета. Тек с економским и друштвеним развојем стварају се услови, крајем XIX и почетком XX вијека, за озбиљнији научни рад. Биће то прво странци и извањци, а онда и домаћа црногорска интелигенција. **Записи** ће у том погледу бити плодан културни догађај.

Без претензије да овим освртом обухватим исцрпно и цјеловито све оно што се дотицало изучавања сељаштва у Црној Гори, чини ми се умјесним прво приказати обраду сељаштва на страницама **Записа**, а потом **Историјских записа**.

I

Највећи број написа из црногорске историје у међуратном раздобљу (1918–1941), када су се појавили **Записи**, односи се на питање политичке и ратне историје, док је економској и културној историји поклањано мање пажње. Није било услова да се напише ни потпунији преглед црногорске историје, а камоли озбиљнија монографија о било коме сложенијем друштвеном проблему или друштвеном слоју. За то није било ни материјалних услова, ни оспособљених кадрова.

Потреба за израдом историје Црне Горе осјећала се из више разлога. Политички односи у старој Југославији су потресали њене темеље. Интереси прогресивних снага захтијевали су критично и објективно сагледавање прошлости Црне Горе. Међутим, до појаве озбиљнијег историографског дјела требало је дуже чекати. У таквим условима није ни могло доћи до научног проучавања црногорског сељаштва. Више су о томе писали са свога становишта политичари, етнографи, антропогеографи, етнологи и правни историчари, него историчари од струке. У том периоду није написана озбиљнија студија о економском животу Црне Горе и црногорском сељаштву, ако се изузму чланци из новина и часописа које карактерише публицистичко-политички приступ. Највише је истраживано и објављено из области етнологије и антропогеографије, а то се односило умногоме и на црногорско село.² У том погледу извјестан изузетак је часопис **Записи**, када је у питању проучавање економских питања, па и црногорског сељаштва. Објављено је неколико радова о сељаштву који су имали веће амбиције.

Записи су незаобилазни извор за све оне који се баве изучавањем сељаштва у Црној Гори. У њима је публикован драгоцјени материјал

² Никола Радоичић, „Историја Црне Горе за последњих десет година“ (1918–1928), **Записи**, св. 1. 1929, 27–37. Из библиографије се види да нема радова који директно обрађују црногорско сељаштво.

Валтазара Богишића о економским односима у Црној Гори, који представља одговор на један његов изгубљени упитник о друштвено-економским, првенствено аграрним односима.

На страницама **Записа** Валтазар Богишић је заступљен са два изузетно значајна рада о друштвено-економским односима и положају сељаштва у Црној Гори, крајем XIX вијена. У Записима за 1938. годину објављен је његов рад **Економски одношаји у Црној Гори**, који по својој аналитичности превазилази сва дотадашња описивања положаја црногорског сељаштва.³

На почетку свога рада Богишић констатује: „Готово искључиво занат Црногораца је **земаљски рад**, које обично уз то бивају и од којих је држање стокe најглавније. У осталом држање стокe није нимало мање важно од земаљског рада“.⁴ А даље каже да уз то људи држе још пчеле. Он даље констатује да има „неколико људи“ који се баве трговином, али им је то узредна грана. Осим Цигана, сваки Црногорац има комад земље, а и Цигани имају ако купе. Има људи који не могу живјети од земље и узимају је у најам или закуп.

Занатлије нема ниједног Црногорца, већ су то „загранични људи“. Тек у „новије вријеме“ влада је нагнала дјецу „најгорих немалаца“ у музиканте и фабрику пушакa на Ријеци. Само крчмара има Црногораца.

Даље Богишић обрађује како се Црногорци баве земљорадњом, сточарством, пчеларством, вртларством, воћарством, виноградарством и свиларством.

Други чланак Валтазара Богишића под насловом **Разреди и слојеви народа у Црној Гори** објављен је 1939. године. Овај рад представља биљешке из 1873. године, а објављени су у припреми С. Боровског.⁵ Појам **разреди** није прецизно дефинисан: „Разреди бивају, тј. није то опредјељено тврдо, непоколебљиво, него у кућама које главарују, и ради тога што су јаке ради броја задругара и људи су паметни и јунаци у њима рађали, тад не само домаћин те куће него и сва кућа, а гдјегдје и васколик рад одликује се међу народом“.⁶ Дакле, овдје се под појмом **разред** подразумева та особена одлика људи која разликује читаву кућу и род, јер је бројна, а људи се одликују памећу и јунаштом. То Богишић назива јачица. Тек у XIX вијеку долази до изражаја богатство, па су тако Мартиновићи у Пеклићима преузели вођство Вицковићима. По правилу, главарска кућа не може бити сиромашна, јер је бројна и доноси користи. Богишић наводи

3 Валтазар Богишић, „Економски одношаји у Црној Гори“, Историјски записи, св. 1–6, Цетиње 1938, 270–278.

4 Овдје Богишић не помиње да су у његово вријеме постојали двор, перјаници, чиновници, учитељи и свештеници, тзв. интелектуална занимања.

5 Валтазар Богишић, „Разреди и слојеви народа у Црној Гори“, Историјски записи, књ. XXI, св. 1–6, Цетиње 1939, 76–83.

6 Исто, 2.

да у сваком селу има по једна или двије куће које се одликују. Оне се сукобљавају око превласти, али се и везују женидбама.

Поред ове, Богишић запажа и још једну подјелу. Наиме, сви су племеници по крви једнаки, нпр. Пипери и Бјелопавлићи, и држе се за разлику од **поселица** који се дијеле на старосједиоце „лужане“ и позније ускоке. Прави племеници, макар били и најгори, држе се нешто више од приселица.

На крају каже да један мањи број људи – Цигана има најнижи третман, којих има 2–3 куће у сваком племену.

Јачи су штитили слабије, па су повећавали свој углед. Праве почассти су да сједне на боље мјесто, да му се да права чаша, да му се учини пажња и услуга, да се пажљиво саслуша. Осим бољег одијела и оружја, није било других разлика.

Нејачица има иста права као и други, само се прибојава јачице. Цигани неће бити примљени у старјешинство, али ће бити заштићени од напасти као и други и што добије његово је. Јачица поненад може учинити неправду нејачици, а да јој главари ништа не могу. Главарске титуле се наслеђују у породици.

За Богишића је црногорски сељак „рођени аристократа међу сељацима“. Он зна и да идеализује извјесне односе на селу, не указујући на материјалну биједу, глад, емиграцију, неписменост, нехигијену, болести, као и запуштеност имања и дома, штетне навике и ружне обичаје.⁷

У **Записима** за 1927. годину у рубрици **Економски преглед** објављен је чланак Станка Даниловића, адвоката, припадника Демократске странке, под насловом **Задужења сељака**⁸. У првом дијелу чланка аутор указује да је криза захватила све привредне гране, па и пољопривреду. Представници разних партијско-политичких концепција издавали су прогласе и излагали своја гледишта на питање сељачких дугова, али конкретно ништа није учињено. Владе су биле окупиране „растурањем демонстрација, закључивањем рђавих концесија, двадесетјунским злочиним, решавањем о ампутацији, прогањањем комуниста, решавањем владиних криза и сл.“⁹

Аутор анализира када је почела и како је дошло до аграрне кризе. Узроне кризе он тражи на међународном плану и у неконкурентности југословенских пољопривредних производа. Сељак је осиромашео и задужио се. Морао је да враћа високе камате на позајмљени новац. Међутим, аутор закључује да би сељак ненако и подносио задужење код банака, али

⁷ Валтазар Богишић, „Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори“, Београд 1967, 21.

⁸ Станко Даниловић, „Задужење сељака“, 4, 1928, 241–246. Први пут се рубрика „Привредни преглед“ појавила у „Записима“ бр. 3, из 1927. године. Она није стална, него повремена.

⁹ Исто, 242.

га задуживање код варошких и сеоских зеленаша „упропасти и оглода до голе душе“. Никада није, каже аутор, било толико зеленаша. Зеленашким послом се баве свештеници, учитељи, чиновници и свако ко има новца, јер: „Живети од туђег рада и богатити се на лак начин, то је идеал данашњице. Менталитет данашњег човека јесте чисто спекулантско-шверцерски, ако се тако може рећи . . . Готово би се могло рећи, да је изгубљен сваки критеријум за моралне вредности“. ¹⁰ Аутор чланка гријеши једино кад употребљава универзалне судове и говори о менталитету грабежљивог човјека, јер је он карактеристичан само за богатије слојеве, просто из разлога што огромна већина становништва није посједовала новац. Иначе с правом констатује да је сиротиња у међуратном периоду постала још сиромашнија, а богати још богатији.

Црна Гора по задужењу долази на прво мјесто. Задужења износе око 170 милиона, а половина овог задужења код новчаних завода била је констатована мјеницом. Каматна стопа од 15% и амортизација 5–7% годишње односи на регулисање дугова 35 милиона динара. Нијесу сви срезови подједнако задужени. Према мишљењу аутора, у цетињском, подгоричком, даниловградском и барском срезу по глави становника сељаци су задужени 1.500 до 2.000 динара, док у никшићком, колашинском и андријевичком једва 300–500 динара. Сума задужења се исказује мања, јер нема евиденције задужења код зеленаша.

Аутор наводи податак да је народ у Црној Гори био задужен 1924. године око 40 милиона, а 1928. дуг се учетворостручио. Излаз из кризе аутор види у томе да се народу у Црној Гори дају могућности зараде и отворе јавни радови.

Станко Даниловић је написао и један краћи чланак **Раздужење сељана**, у коме каже да ће лоша економска политика довести земљу до општег слома, јер нојево тискање главе у пијесак, што је карактеристично за политичаре, више штети него користи. ¹¹ Даниловић критикује законске пројекте о раздужењу сељана од народних посланика Настаса Петровића, Косте Тимотијевића и Милоша Тупањанина, јер би по њиховим пројектима који предвиђају мораторијум или укидање сељачких дугова значило економску и правну катастрофу поретка. Он предлаже следеће мјере:

- 1) организовање јефтиног и солидног пољопривредног кретања,
- 2) саобраћавање државне економске политике потребама села и
- 3) ослобођење сељана, тј. укидање „заштитних закона“.

Он ова питања детаљно не разрађује, али напомиње да би се организовање кредита извело помоћу Дирекције за пољопривредни кредит. Под саобраћањем државне економске политике потребама села подразумева посвећивање дужне пажње унапређењу пољопривреде. Под

¹⁰ Исто.

¹¹ Станко Даниловић, „Раздужење сељана“, Записи, св. 5, Цетиње 1982 (316–319).

ослобођењем сељака подразумијева изједначавање сељака са осталим „привредним сталезима“. На крају аутор предлаже да се донесе закон против зеленаша.

Аутор ових радова, и поред познавања сељачких проблема и критике земљорадничких схватања, изражава грађанска демократска схватања о сељаштву, јер не улази у проблем посједовне структуре.

О привилегованој банци и враћању сељачких дугова један краћи чланак објавио је Станко Даниловић 1930. године.¹²

Треба рећи да су ово и једини чланци о црногорском сељаштву између два свјетска рата објављени на страницама **Записа**. Међутим, има више радова, нарочито из XIX вијека, који својим садржајима говоре индиректно и о црногорском сељаштву. Тако је Тихомир Ђорђевић објавио статистичке податке на почетку XIX вијека о становништву у Црној Гори, по нахијама, које је пронашао у библиотеци у Греноблу.¹³

У **Записима** за 1941. годину Ристо Драгићевић објављује **Кратки поглед на географическо-статистическо описаније Црне Горе из 1834. године**, које је написао и објавио Милановић у првом црногорском календару **Грлиц**.¹⁴ Овај опис није детаљан, вјероватно због тога што Милаковић није имао довољно времена да припреми и среди прецизнијег статистичког материјала, али и овакав како је дат представља значајан прилог у коме се виде границе и величина Црне Горе, подјела на нахије и племена, као и о становништву за које се каже: „Црногорци су Славено Сербскога кољена као и Херцеговци и Бошњаци, и прозвали су се тијем именом као и ови од мјеста у којему живе“.¹⁵ Исто тако се говори о вјери, трговини, школовању, занатима, управи и карактеру народа. Има и података и о економским приликама на селу.

Душан Вуксан је истраживао црногорску привредну историју, и то не само публиковањем разних извора и преписке црногорских владара, у којима има доста разноврсних података о сељаштву, већ и властитим радовима о финансијама владике Рада и о црногорским финансијама у XVIII и XIX вијеку.

Чланак Душана Вуксана **Прва црногорска банка** објашњава појаву и развитак зеленашког и трговачког капитала у Црној Гори у другој половини XIX вијека. Из текста се види да су основни капитал уложили књаз Никола и војвода Мирко.¹⁶

¹² Станко Даниловић, „Поводом привилеговане банке“, *Записи*, 5, 1930, 313–316.

¹³ Тихомир Ђорђевић, „Нешто статистике Црне Горе из почетка XIX вијека“, *Записи*, 5, 1927.

¹⁴ *Записи*, св. 2, Цетиње 1941, 97–103.

¹⁵ Исто, 100.

¹⁶ Д. Вуксан, „Прва црногорска банка“, *Записи*, 3, 1928, 51–65. Исто, „Црногорске финансије у XVIII и XIX вијеку“ (1723–1883) *Записи*, 6, 1936, 321–331, 1, 10–20.

У рубрици **Грађа за историју и фолклор** и **Историјска грађа** у више бројева може се наћи интересантна грађа која пружа увид о структури манастирских посједа, зеленашким пословима, односу манастира и сиромашног сељаштва и друге сељачке парнице. **Записи** су се бавили откупом и прибирањем изворне грађе која се налазила у приватном посједу и отварају 1939. године рубрику **Документа у приватним рукама**.¹⁷ И овдје се могу наћи драгоцени документи који говоре о приликама на селу.

Интересантна грађа су и писма и преписка између владика, књаза Данила и књаза Николе са познатим личностима, а посебно са турским великодостојницима о положају пограничног сељаштва.

Посебно су интересантне рубрике **Грађа за историју и фолклор** и **Етнографија и фолклор**, у којима има доста података за вјерске, друштвене и правне обичаје сеоског становништва у разним дјеловима Црне Горе.

За проучавање сељаштва је значајно и објављивање **Књиге молбеница**, која садржи молбе Црногораца, махом сељака, који су тражили правду код књаза Николе, пошто нијесу нашли код капетански судова и Сената. Представници неког племена моле да им се, умјесто жита, изда помоћ у новцу, на што књаз одговара: „То се не може учинити, јербо су тамошњи главари изјелице, те им се то не може повјерити“.¹⁸

Упркос чињеници да је добар дио архивског материјала из историје Црне Горе пропао послје његовог закопавања 1918. године, Цетињски архив садржи богату грађу за проучавање народног живота, тврди уредник **Записа** Душан Вуксан. Ту има мноштво исправа које говоре о животу на селу, као купопродајни уговори, казне, пресуде, zaloжица, позајмица, даровница, растава брака, о отмици, отпремнини, наплати дугова и свакодневним односима на селу.¹⁹

Посебно значајна грађа за изучавање сељаштва у Црној Гори је кодификација Општег имовинског законика 1888. године од Ралтазара Богшића, о коме је писано у више наврата у **Записима**.²⁰

Према закону који се односио на уређење аграрних односа у Црној Гори из 1931. године, под ударом аграрне реформе наша су се и манастирска имања која су обрађивали закупци. О томе је написао рад Лазар Дамјановић, као и о питању организације општина у Црној Гори.²¹

17 Записи, 21, 22, 1939.

18 Записи, 9, 1931, 350–356.

19 Д. Д. Вуксан, „Странице приватног народног живота“, Записи, 10, 1939, 192–200.

20 Правну историју на страницама Записа одредио је Петар Стојановић, Историјски записи, 3, Титоград 1978, 25–79.

21 Лазар Дамјановић, „Један спроводљив закон“, Записи, 5, 1932, 299–301. Исти, „Још једанпут“, Записи, 1, 1932, 30–34.

О економским прилинама у Црној Гори писао је у **Записима** Благота Радовић 1930. године. То је више званични извјештај, него аналитичан приступ економским проблемима.²²

Значајан је рад агронома И. Калуђеровића о задругарству у Црној Гори крајем XIX и почетком XX вијена.²³

О колонизацији Црногораца у Јужној Србији дао је значајан рад Јован Б. Мијушковић. Једну биљешку о пољопривредној изложби у Вирпазару објавио је И. Поповић 1928. године.²⁴

О црногорском сељаку и његовом односу према књизи и школи писао је Вл. Влаховић.²⁵ Треба рећи да је широки спектар постављених проблема на страницама **Записа** отворио пут за обраду не само политичке већ и културне и економске историје. Тај допринос часописа омогућавао је да се касније из економске историје праве синтезе за одређена раздобља.

У цјелини гледано, **Записи** представљају крупан културни догађај у новијој историји Црне Горе. Поред многих историјских студија из различитих области живота, **Записи** су афирмисали од 1929. године и покрет социјалне литературе, чији су ствараоци били окренути животним проблемима сеоске сиротиње.

Записи су са доста акрибије доносили студије, расправе, чланке и прилоге, као што су објављивали и занимљиву историјску грађу. Та литература и извори на свој начин свједоче о црногорском друштву у XIX вијеку, које је нагрисано унутрашњим противрјечностима најбројнијег становништва – сељаштва и да су у њему владале дубоке социјалне неправде. Иза братственичко-племенске солидарности и формално-правне једнакости крила се стварност фактичке неједнакости, сиромаштва сељаштва и главарске самовоље, глади, задужености, исељавања, емиграције, зеленашења, класне диференцијације и пауперизације масе сиромашног сељаштва, као и богаћења имућног главарског слоја и двора. У тој „бесудној“ стварности становништво се међусобно истребљивало, а не само у сталним борбама против Турске. Убиства и свађе, кривоклетства и лажна свједочења, крађе и одметања, примјена грубе силе и сурове казне – нијесу изузеци. А све то желе и данас да превиде неки „самозвани историчари“, који из неких ваннаучних мотива желе да прикажу прошлост Црне Горе онаквом каква она стварно није била. За њих је Црна Гора земља у

²² Благота Радовић, „Економски проблеми у Црној Гори у свјетлости позитивног рада“, *Записи*, 2, 1932, 123–124.

²³ И. Калуђеровић, „Задругарство у Црној Гори“ (1882–1914), *Записи*, 6, 1929, (377–379).

²⁴ Јован Б. Мијушковић, „Колонизација у Јужној Србији“, *Записи*, V, 1929, 118–123. И. Поповић, „Са пољопривредне изложбе у Вирпазару“, *Записи*, 6, 1928, 380–381.

²⁵ Вл. Влаховић, „Црногорски сељак о књизи и школи“, *Записи*, 3, 1930, 168–174. Исти, „Црногорски сељаци у разговарању“, *Записи*, 3 и 5, 1932.

којој владају слобода и равноправност људи који држе задату ријеч, не лажу, не краду, не отимају, нијесу изјелице, већ све само оличење чојства и јунаштва.

Свакако се и данас, с обзиром на степен развоја и нове резултате, могу да коригују стечена сазнања са другим методолошким приступом, па и када је у питању изучавање црногорског сељаштва, јер има подоста романтичарског заноса у ојени историјских збивања и живота и дјелатности црногорске прошлости. Зато се треба критички односити и према појединим објављеним документима.

Радови из економске историје и историјско-социјалне студије о појединим друштвеним слојевима црногорског друштва, у међуратном раздобљу, нијесу били у центру пажње истраживача. У оквиру политичне историје економска питања су површно и тек повремено обрађивана. Проучавање и обрада црногорског сељаштва није било предмет посебних озбиљнијих истраживачких напора. Сматрало се да за тим и нема неке нарочите потребе, јер су односи на селу примитивни, заостали и конзервативни. Поред чињенице да није било ни материјалних и кадровских услова, то занемаривање изучавања радништва и сељаштва има и своје идеолошко-политичке коријене. Грађанска класа није жељела да се научним истраживањима показује биједа и експлоатација тих обесправљених радника и сељака, иако напредна грађанска интелигенција ту чињеницу не скрива, већ на њу указује.

Заслуга **Записа** је, између осталог, и у томе што су изношењем на свјетло дана богате аутентичне документације и извора из црногорске историје зашли и у истраживање економије и сеоског живота, и тако домаћој и страниј јавности скренули пажњу на овај занимљиви простор и тако нас легитимисали пред свијетом као једно специфично друштво са својеврсном и занимљивом историјом и цивилизацијом која се развијала на овом тлу.

Богата изворна грађа коју нам нуде **Записи** поуздан је ослонац за истраживање и вјерно тумачење црногорске прошлости, за изучавање економског живота, па и црногорског сељаштва.

II

Извори и литература која говори директно о сељаштву у Црној Гори на страницама **Историјских записа** није тако богата као у **Записима**, гдје се та празнина попуњавала објављивањем извора који индиректно говоре о разноврсним облицима односа и живота на селу. Међутим, црногорска историографија послје другог свјетског рата почела је да се развија са више интензитета него раније, не само у истраживању непознатих чињеница из прошлости него и њиховом научном освјетљавању.

Грађанска историографија није много посвећивала пажње изучавању класне борбе и појединих друштвених слојева, као радништва и сељаштва. У том погледу на страницама **Историјских записа** остварени су значајни резултати, нарочито за период XIX вијека.

Привреда се у Црној Гори после рата знатно развијала, али ни до данас није написана једна цјеловита и потпуна привредна историја Црне Горе.²⁶ Међутим, истраживани су многи сегменти привредног живота и о њима написане озбиљне студије у којима се парцијално третира укупно привредно-историјска проблематика Црне Горе. Аутори ових озбиљних студија дјелове својих истраживања објављивали су и на страницама **Историјских записа**.

Пољопривреда је кроз дугу историју Црне Горе, па и на размеђу XIX и XX вијека, била најважнија привредна грана, а сељаштво најбројније становништво. Сасвим је разумљиво да су аграрни односи, најважнији елемент укупности друштвених односа у Црној Гори уопште. Тај сегмент привреде у периоду (1978–1912) обрадио је др Жарко Булајић, а дио својих истраживања објављивао је у **Историјским записима**.²⁷

Др Мирчета Ђуровић је посветио највише пажње привредноисторијској проблематици, изучавајући црногорске финансије и трговачки капитал. Обрадом трговачког капитала, који се у црногорским условима појављивао као искључиви облик капитала, обухваћена је цјелокупна привреда, па и односи на селу, као и економски живот сељаштва. Што се, пак, тиче финансија, аутор је истражујући државни буџет, порезе, банке и кредите, указао на све облике финансијских токова који се рефлектују и на селу.²⁸

Шуме у Црној Гори, које су биле такође важан дио структуре њеног укупног земљишног фонда, с економског аспекта обрадио је др Душан Вучковић. Дио својих истраживања објавио је и у **Историјским записима**.²⁹

Међуратну привредну историју Црне Горе цјеловито је обрадио др Спасоје Меденица. Дио својих истраживања објавио је и у **Историјским записима**.³⁰

²⁶ Обрен Благојевић, „О развоју економске мисли у Црној Гори“, *Историјски записи*, 1, 1981, 91–99.

²⁷ Жарко Булајић, „Још једном о аграрним односима у Црној Гори“ 1878–1912, *ИЗ*, 1–2, 1983.

²⁸ Ђуровић Мирчета, „Основица и облици зеленашења у Црној Гори и развитак зеленашког капитала у другој половини XIX вијека“, *ИЗ*, 2, 1953, 429–457. Исте, „Покушај стварања акционарских друштава у Црној Гори до краја XIX вијека“, *ИЗ*, 1–2, 1958, 113–132.

²⁹ Душан Вучковић, „Прилог упознавању капиталистичног искоришћавања шума у Црној Гори“, *ИЗ*, 4, 1964, 629–664.

³⁰ Спасоје Меденица, „Индустрија Црне Горе између два рата“ (1918–1941), *ИЗ*, 1, 1959, 71–86.

Историјски записи су посвећивали више пажње привредноисторијској проблематици, па дјелимично и питању црногорског селаштва. Од тих радова треба поменути добро документовану и по захваћеним питањима широко засновану студију Риста Драгићевића под насловом **Прилози економској историји Црне Горе (1861–1870)**, која садржи доста података о читавој црногорској привреди седме деценије XIX вијека, па и о селаштву и његовој привредној дјелатности.³¹ Његови други радови односе се на извјесне привредне и друштвене дјелатности, али више на приморске крајеве и њихову градску привреду, него на привредне селачке активности у унутрашњости Црне Горе.

Новак Ражнатовић је написао рад о трговинским односима између Црне Горе и Србије крајем прошлог и почетком овог вијека. Један рад о положају црногорског селаштва за вријеме аустроугарске окупације написао је др Новица Ракочевић.³²

Бранко Павићевић се у више чланака освртао и на друштвено-економске прилике у Црној Гори, а један чланак се односи и на руску помоћ у житу Црној Гори 1838. године.³³

О друштвено-економским приликама у Затарју уочи и за вријеме источне кризе 1875–1878. године писао је др Жарко Шћепановић.³⁴

Извјестан број радова посвећен је проблемима пољопривреде, односно аграрних односа. Ту спада и рад др Петра Стојановића о сезонским кретањима сточара и о комуницама у Црној Гори према обичајном и писаном праву.³⁵

Ђоко Пејовић је проучавао аграрну политику црногорске владе у крајевима ослобођеним током првог балканског рата, а написао је три чланка о расељавању Зете и непосредне околине Подгорице и начина регулисању односа на земљи исељеника – мухаџера (послије 1878. године), насељавању Спужа и начину регулисања аграрних односа на земљи (послије 1878. године).³⁶

31 Ристо Драгићевић, „Прилози економској историји Црне Горе 1861–1870“, ИЗ.

32 Новак Ражнатовић, „Трговински односи између Црне Горе и Србије 1890–1903. године“, ИЗ, 2, 1966, (321–342).

Новица Ракочевић, „Прилози аустројској окупацији Црне Горе“, ИЗ, 3, 1960.

33 Бранко Павићевић, „Русна помоћ у житу Црној Гори 1838. године“, ИЗ, 1, 1968, 13–19.

34 Жарко Шћепановић, „Друштвено-економске прилике у Затарју уочи и за вријеме источне кризе 1878–1878“, ИЗ, 1–2, 1974, 55–94.

35 Петар Стојановић, „Сезонско кретање сточара и комунице у објима и прописима Црне Горе“, ИЗ, 1, 1976, 7–42.

36 Ђоко Пејовић, „Аграрна политика црногорске владе у крајевима ослобођеним у балканском рату 1912. године“, ИЗ, 1–2, 1955, 215–242, Исти, ИЗ, 1–2, 1972, 73–130. Исти, ИЗ, 3–4, 1973, 341–361. Исти, ИЗ, 3–4, 1970, 307–336.

Извјесни радови који обрађују трговину у Црној Гори дотичу се и сељаштва у Црној Гори. Тако је Богумил Храбак написао један рад, на основу которске и дубровачке грађе, о подгоричким трговцима.³⁷

Радоман Јовановић је написао рад о трговинским центрима Црне Горе средином прошлог вијека и један из области спољне трговине.³⁸

На страницама **Историјских записа** постоји само један рад, и то академика Обрена Благојевића, који обрађује црногорско сељаштво између два свјетска рата.³⁹ То је и једини посебан рад уопште о црногорском сељаштву до почетка првог свјетског рата. Аутор га је замислио као осврт на економски положај сељаштва између два свјетска рата, али су краће обрађени различити аспекти, као ситносопственички и полупролетерски карактер црногорског села, екстензивност пољопривредне производње, ниски приноси и дефицитарни производи, екстензивно планинско сточарство, висок степен аграрне пренасељености, класна диференцијација на селу и политичка оријентација сељаштва.

О сељаштву између два рата постоје и два рада Ника С. Мартиновића. Радови говоре о друштвено-економским односима на селу, као и организованом раду друштва за културно и економско подизање села Сељачко братство.⁴⁰ Ови радови су незаобилазна литература када се жели нешто више сазнати о дјеловању Комунистичке партије на идејном и политичком плану придобијања црногорског сељаштва. Аутор је и сам био актер тих збивања, а користио се и архивском грађом.

Из изучавања црногорског сељаштва у НОР-у треба поменути рад Милије Станишића, док о сељаштву послје ослобођења нема посебних радова.⁴¹

Сељаштво као посебан друштвени слој, ако се изузме рад академика Обрена Благојевића, није посебно научно-теоријски обрађивано, но то што је писано о црногорском сељаштву на страницама **Записа** и **Историјских записа** представља значајан допринос за даља истраживања црногорског сељаштва, нарочито међуратног и послјератног раздобља, када је започела деаграризација црногорског сељаштва.

По мојој ојцени ни у **Записима** ни у **Историјским записима** питању сељаштва није посвећено онолико пажње колико је оно заслуживало, нарочито у међуратном периоду. Што се тиче **Записа** разлози су наведе-

37 Богумил Храбак, „Подгорички трговци XV, XVI и XVII вијека, према которској и дубровачкој грађи“, ИЗ, 3–4, 1973, 255–270.

38 Радоман Јовановић, „Трговински центри Црне Горе средином XIX вијека и њихова друштвено-економска улога“, ИЗ, 3–4, 1973, 313–319.

39 Обрен Благојевић, „Црногорско сељаштво између два свјетска рата“, ИЗ, 3–4, 1981, 103–117.

40 Нико С. Мартиновић, „Републички радничко-сељачки савез“, ИЗ, 1–2, 1955, 277. Исти, „Сељачко братство“, ИЗ, 1–3, 1949, 47.

41 Милија Станишић, „О сељаштву у НОР-у“, ИЗ, 3–4, 1973, 451–458.

ни и они су разумљиви, а када су у питању **Историјски записи** теже је дати прави одговор. Можда разлоге треба тражити у чињеници да је часопис у послеријатном периоду првенствено схваћен као политичкоисторијски, а претпоставити да није било довољно кадрова и организованог научноистраживачког рада. У погледу истраживања међуратног црногорског сељаштва утицао је и фактор историјске дистанце, а не може се занемарити ни чињеница да је велики дио грађе из међуратног периода послје 1945. године пропао у неповрат, а да је и то била препрека истраживачима да ова тематика буде предмет пажње историчара. Без обзира на ове чињенице, изучавању црногорског сељаштва мора се посветити дужна пажња. Основа за даља истраживања су радови објављени на страницама **Записа и Историјских записа**.